

บทที่ 2

แนวคิดทางทฤษฎี ระเบียบวิธีวิจัย และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานศึกษานี้ เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ ที่เกี่ยวข้องอยู่กับแนวคิดที่สำคัญ ๆ 2 แนวคิด ได้แก่

1. คติชนวิทยา ตามทฤษฎีโครงสร้างบทบาทหน้าที่นิยม
2. ทฤษฎีทางสังคมวิทยา กลุ่มหลังสมัยใหม่นิยม ที่ว่าด้วยการวิเคราะห์ตัวบท

1) คติชนวิทยา (Folklore) เป็นการศึกษาถึงกระบวนการวิจิตร ความศรัทธา ความเชื่อ และแบบแผนการปฏิบัติการทางสังคมและวัฒนธรรม ของกลุ่มชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง โดยใช้แนวคิดและทฤษฎีทางด้านคติชนวิทยา มานุษยวิทยา และสังคมวิทยา ในลักษณะที่เป็น สหวิทยาการ (Inter Disciplinary) เป็นระเบียบวิธีวิทยาที่ว่าด้วยบทบาทหน้าที่ และคุณค่าความหมายทางสังคมและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (Four Function of Folklore) ตามแนวคิดของ วิลเลียม บาสคอม (William Bascom) และ อัลัน ดันเดส (Alan Dundes) ทฤษฎีสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ที่ว่าด้วยโครงสร้างและบทบาทหน้าที่นิยม (Structural and Functionalism) ของ คลอด เลวี – สเตรสส์ (Claude Leve – Strsauss) และ มาลินอฟสกี (Malinowski)

คติชน เป็นศัพท์ที่ใช้หมายถึง ชุดความรู้ของกลุ่มชนใดกลุ่มชนหนึ่ง ซึ่งรู้เรื่องต่าง ๆ เหมือน ๆ กัน ทั้งทางด้านขนบธรรมเนียม ประเพณีโบราณ นิทาน พิธีกรรมทางไสยศาสตร์ สุภาษิต และเพลงฯ ซึ่งได้เพิ่มพูนสะสมและสืบทอดกันมานาน คติชนวิทยา จึงเป็นวิชาที่ว่าด้วยการศึกษาคติชนหรือผลผลิตทางวัฒนธรรมของกลุ่มชน และผลผลิตทางวัฒนธรรมนี้เป็นมรดกที่รับทอดกันมาทั้งภายในชนกลุ่มเดียวกัน และที่แพร่กระจายไปสู่ชนต่างกลุ่มด้วย ดังนั้นจึงประกอบด้วยประเด็นศึกษาสำคัญ 5 ประการ ได้แก่ กลุ่มชน แหล่งกำเนิด ตัวบท บทบาทหน้าที่ในสังคมหนึ่ง ๆ และกระบวนการถ่ายทอด

แนวคิดทางด้านคติชนวิทยาที่ใช้ในงานศึกษานี้ จึงเป็นแนวคิดทางทฤษฎีเกี่ยวกับการศึกษาถึงโครงสร้างและบทบาทหน้าที่ของพิธีกรรม ในด้านระบบโครงสร้างความสัมพันธ์ ความเป็นมา คุณค่า และความหมายในท้องถิ่นต่าง ๆ ทั้งในรูปแบบของมุขปาฐะ (Oral literature) หรือเรื่องเล่าชาวบ้าน และตัวพิธีกรรม อันเป็นปฏิบัติการที่เป็นจริงทางสังคม ที่ผ่านกระบวนการ “ผลิตซ้ำ” ของชุมชนท้องถิ่น

พิธีกรรมบนรอยต่อของชีวิตของคนลัวะนั้น ผูกพันอยู่กับคติความเชื่อที่ผสมผสานระหว่างลัทธิบูชาผี สางเทวดา วิญญาณบรรพบุรุษ และความศรัทธาในพุทธศาสนา ตามพื้นฐานระบบจักรวาลวิทยาของชาวบ้าน

“ข้อมูลคติชนวิทยาจึงไม่ได้เป็นเพียงส่วนประกอบอย่างหนึ่งของวัฒนธรรมเท่านั้น แต่ยังมียุทธวิธีที่และอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของมนุษย์ในสังคมเรื่อยมา ทุกสิ่งที่มนุษย์สร้างสรรค์ปรุงแต่งขึ้นมาและสามารถดำรงอยู่ได้ ล้วนมียุทธวิธีที่ต่อมนุษย์ในสังคมทั้งสิ้น”¹

กุหลาบ มลลิกะมาส (2537: 32 – 34) นักคติชนวิทยารุ่นแรก ๆ ของไทย กล่าวถึงแนวคิดด้านบทบาทหน้าที่ของข้อมูลทางคติชนว่า มีบทบาทหน้าที่ที่สำคัญ 4 ประการ ได้แก่

ประการแรก คติชนใช้อธิบายที่มาและเหตุผลในด้านรูปแบบและเนื้อหาของประเพณี และพิธีกรรมต่าง ๆ ในสังคม ว่าไม่ได้เกิดขึ้นมาแบบลอย ๆ แต่เกิดขึ้นจากรากฐานโครงสร้างทางระบบการผลิตและความสัมพันธ์ของคนในสังคม จนเกิดเป็นเรื่องเล่า ตำนาน และคติความเชื่อ และยึดถือปฏิบัติกันสืบต่อมา ในแง่นี้ คติชน จึงมีส่วนทำให้วัฒนธรรมของสังคมมีความสมบูรณ์ มีศักดิ์ศรี มีพื้นที่ยืนอย่างเข้มแข็งและมั่นคงขึ้น

ประการที่สอง คติชนทำหน้าที่ให้การศึกษา อบรมสั่งสอนและการขัดเกลาทางจริยธรรมของสังคม โดยการปฏิบัติการทางสังคมที่เป็นจริง รวมถึงการบอกเล่าด้วยวาจา จนกลายเป็นประเพณีทางสังคม

ประการที่สาม คติชนด้านความเชื่อ ทำหน้าที่เป็นแบบแผนหรือมาตรฐานทางจริยธรรมของสังคม ไม่ให้ล่วงละเมิดกฎ ระเบียบ บางประการที่เลียดเส้นของความเหมาะสมงาม เท่าที่คนในสังคมนั้นจะยอมรับกันได้

ประการที่สี่ คติชนช่วยเป็นทางระบายความรู้สึกที่กดทับ ปับคั้น และความขัดแย้งอื่น ๆ ในสังคม ให้มีทางออก ผ่านเรื่องเล่าและปฏิบัติการเชิงสัญลักษณ์ ที่หลายกรณีได้กลายเป็นแรงกดดันให้ระบบอำนาจที่กดทับอยู่นั้นผ่อนคลายและปรับสภาพไปสู่ความคลี่คลายในทางดีได้

แนวคิดทางทฤษฎีโครงสร้างบทบาทหน้าที่นิยม (Structuralism and Functionalism) ทางคติชนวิทยา คือแนวคิดที่ใช้อธิบายความสัมพันธ์ทางสังคม โดยเชื่อว่าสังคมประกอบด้วยระบบและโครงสร้างที่หน่วยต่างๆ ต้องพึ่งพาอาศัยกันอย่างมีกฎและระเบียบที่ชัดเจน แนวคิดนี้เกิดขึ้นพร้อมการเปลี่ยนแปลงแนวคิดทางด้านปรัชญาและส่งผลให้เกิดการปรับวิธีคิดในหลายสาขา

ในทางมานุษยวิทยา มีนักมานุษยวิทยาชาวฝรั่งเศส เลวี-สเตราส์ เป็นผู้อธิบายแนวคิดนี้ ไว้ว่ามีที่มา 3 ประการ คือ หนึ่ง เป็นความพยายามที่จะอธิบายแบบแผนชีวิตทางสังคมโดยใช้จิตใจของมนุษย์เป็นมาตรฐาน สอง เป็นการสันนิษฐานว่า วัฒนธรรมคือแบบแผนของการใช้ภาษาและถ่ายทอดออกมาโดยสัญลักษณ์ และสามเป็นการตีความระบบสัญลักษณ์โดยใช้วิธีคิดของคู่ตรงข้าม โครงสร้าง และองค์รวม โดยพยายามมองวัฒนธรรมเป็นระบบสัญลักษณ์ที่เกิดจากจิตใจของมนุษย์ เลวี-สเตราส์ต้องการค้นหาโครงสร้าง

¹ William R. Bascom, “Four Function of Folklore” In Dundes Alan (ed.). *The Study of Folklore*. (New Jersey : Prentice – Hall, 1965) pp.281 – 282.

ทางวัฒนธรรม ซึ่งมีอยู่ในตำนาน ศิลปะ เครื่องญาติ ภาษา โครงสร้างเหล่านี้ถูกกำหนดมาจากจิตใจ และแสดงออกมาทางวัฒนธรรม

ขณะที่ เดอร์ไคม์, มาลินาวสกี และเรดคลิฟฟ์-บราวน์ (Emile Durkheim, Bronislaw Malinowski, A.R. Radcliffe-Brown) ซึ่งเป็นผู้นำแนวคิดเรื่องโครงสร้างมาใช้อย่างเป็นรูปธรรม เชื่อว่าแนวคิดโครงสร้างนิยมเกิดขึ้นมาจากแนวทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่แบบสกุลอังกฤษ โดยอธิบายไว้ว่าความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ ดำเนินไปด้วยโครงสร้างที่ถาวรและทำให้กระบวนการของชีวิตทำงานได้ภายใต้หน่วยที่ดูแล เป็นสิ่งที่คงที่และมีเสถียรภาพ ทำให้ความสัมพันธ์ทางสังคมของคนอยู่ได้ระบบเดียวกัน

อย่างไรก็ตามมีนักวิชาการหลายสำนักที่มีความคิดเห็นต่อเรื่องนี้ เช่น อิมิล เดอร์ไคม์ และมาเซล มอสส์ ที่อธิบายว่าทฤษฎีเกี่ยวกับโครงสร้าง และนำไปวิเคราะห์ อธิบายวิถีชีวิตและสังคมซึ่งถูกสร้างด้วยระบบสัญลักษณ์ เรื่องโครงสร้างทางสังคมซึ่งมีอยู่ระบบคิดเกี่ยวกับตำนานและพิธีกรรม ปรากฏการณ์เกี่ยวกับ Totemism หรือ การบูชาบรรพบุรุษ เฟอร์ดินันด์ ซัสซูร์ โครงสร้างนิยมได้รับอิทธิพลมาจากการศึกษาทางภาษาศาสตร์ ส่วนประกอบของภาษาคือโครงสร้างที่วิเคราะห์ได้ ภาษาศาสตร์คือศาสตร์อย่างหนึ่ง ซึ่งสามารถอธิบายระบบสัญลักษณ์ที่พบในสังคม

ในสังคมชุมชน มีโครงสร้างของระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน และคนกับสิ่งแวดล้อมทางนิเวศวิทยา พิธีกรรม ถือเป็น “เทคโนโลยี” ทางสังคมอีกรูปแบบหนึ่ง ที่ชุมชนนำมาปรับใช้ในเชิงอำนาจทางวัฒนธรรม โดยอาศัยมิติของพลังทางสังคมต่าง ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เช่น อำนาจของพลังจิต พลังความเชื่อ ความศรัทธา การแสดงออกในพิธีกรรมของชุมชน จึงเป็นทั้งอำนาจ และผลสะท้อนของการใช้อำนาจ ทั้งอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ กับอำนาจในทางสังคม ซึ่งมักจะใช้สัญลักษณ์แทนรูปการจริง การทำความเข้าใจในเรื่องของอำนาจและการใช้ (Manipulation) หรือการสร้างอำนาจในพิธีกรรม จึงต้องผ่านการตีความ แปลความหมายจากระบบสัญลักษณ์ ไปสู่ระบบโครงสร้างทางสังคมและกระบวนการเคลื่อนไหวที่เป็นจริงนั้น ๆ ทั้งในระดับปัจเจกบุคคล และระดับสังคมในชุมชน

พิธีกรรม สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างชีวิต และระบบจักรวาลวิทยาของกลุ่มชน

พิธีกรรม สะท้อนระบบความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างทางอำนาจ ระหว่างอำนาจของคนกับคน และคนกับอำนาจเหนือธรรมชาติ หรืออำนาจในจินตนาการ

พิธีกรรม ทำหน้าที่ที่ตรง ลดทอนอำนาจทางสังคม และอำนาจ เหนือธรรมชาติลงไป ขณะเดียวกันก็สร้างพื้นที่ทางกายภาพ พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ และพื้นที่ทางสังคม ให้แก่ตนเอง

พิธีกรรม ทำหน้าที่ประสานความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชน เป็นแกนยึดโยงคนในชุมชนเข้าด้วยกัน

พิธีกรรม ทำหน้าที่ผลิตซ้ำตัวตน หรือระบบอัตลักษณ์ ของกลุ่มชนในชุมชน

ทฤษฎีโครงสร้างนิยม เป็นพื้นฐานสำคัญที่จะหล่อหลอมวิถีคิดของคนในสังคม วัฒนธรรมหนึ่งๆ ที่เป็นระบบ และเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทั้งมิติของเวลา สังคม วิถีคิด วัฒนธรรมหรือระบบความสัมพันธ์ ทั้งในทิศทางที่เป็นไปในทางที่พัฒนา หรือทำลายสิ่งเดิม เทียบเคียงได้กับกระบวนการพัฒนาวัตรกรรมของ

หน่วย หรือสังคมใด ๆ พื้นฐานด้านวัฒนธรรม ถือเป็นปัจจัยที่สำคัญอันดับต้น ๆ ดังนั้นเราสามารถนำทฤษฎีโครงสร้างนิยม มาเป็นกรอบในการวิเคราะห์ และอธิบายปรากฏการณ์ดังกล่าวได้²

Nancy Eberhardt, (2006) นักมานุษยวิทยาสายโครงสร้างนิยมอีกคนหนึ่ง ได้ศึกษาถึงพิธีกรรมในช่วงรอยต่อของชีวิต โดยกล่าวถึงระเบียบวิธีคิดและจินตนาการของมนุษย์ ในเชิงทฤษฎีทางสังคมวิทยา – มานุษยวิทยา ของชุมชนไทพุทธในพม่า ที่มีพิธีกรรมการเปลี่ยนผ่านช่วงชีวิตและตัวตนจากสถานภาพหนึ่งไปสู่อีกสถานภาพหนึ่ง ในหนังสือชื่อ “Imagining the Course of Life: Self – Transformation in a Shan Buddhist Community” ในประเด็นตัวตน อัตลักษณ์ ความขัดแย้งและการใช้เทคโนโลยีทางสังคมของชุมชน ในการแก้ไขปัญหาวิกฤติหรือความคับข้องใจต่าง ๆ บนพื้นฐานของคุณค่า ความหมาย และโครงสร้างทางสังคมที่สะท้อนจากพิธีกรรมในช่วงรอยต่อของชีวิตแต่ละช่วง ตั้งแต่ เกิด (เข้าสู่วัยรุ่น วัยผู้ใหญ่ จนวัยชรา) (แก่) เจ็บไข้ได้ป่วย และพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการตาย

2) แนวคิดทฤษฎีทางสังคมวิทยา กลุ่มหลังสมัยใหม่นิยม (Post Modernism) ที่ว่าด้วยเรื่องพื้นที่ อัตลักษณ์ (Identity) และวาทกรรม (Discourse) ทางสังคม เพื่อระบุถึงอิทธิพลของวาทกรรม ที่เกี่ยวข้องอยู่กับระบบอำนาจและการสร้าง “พื้นที่” ทางสังคม ผ่านพิธีกรรม ทั้งนี้เพื่อต่อรองกับอำนาจรัฐหรืออำนาจอื่น ๆ จากภายนอก แนวคิดด้านสังคมวิทยา และมานุษยวิทยา ที่ว่าด้วยเรื่องตัวตน อัตลักษณ์และโครงสร้างทางอำนาจและทางสังคมของกลุ่มชาติพันธุ์ในท้องถิ่น ในประเด็นการผลิตซ้ำและการสร้างพื้นที่ทางสังคมกับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในทางศาสนา ที่สะท้อนผ่านความสัมพันธ์ระหว่างพิธีกรรมกับระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่ศึกษา วิเคราะห์รูปแบบ ตัวบท และระบบสัญลักษณ์ของพิธีกรรมที่กำหนด และวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ อัตลักษณ์ ระเบียบวิธีคิด คุณค่าและความหมายทางสังคมของชุมชน

วาทกรรมทางสังคมนั้น “แสดงถึงระบบและกระบวนการในการสร้าง/ผลิต (constitute) เอกลักษณ์ (identity) และความหมาย (significance) ให้กับสรรพสิ่งต่าง ๆ ในสังคมที่ห่อหุ้มเราอยู่ ไม่ว่าจะเป็นความรู้ ความจริง อำนาจหรือตัวตนของเราเอง นอกจากนี้ วาทกรรมยังทำหน้าที่ตรึงสิ่งที่สร้างขึ้นให้ดำรงอยู่และเป็นที่ยอมรับของสังคมในวงกว้าง” (Foucault, 1972 b: 191 – 192 อ้างใน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2545: 19)

วาทกรรมจึงเป็นผู้สร้าง/ผลิตสรรพสิ่งขึ้นมาในสังคมภายใต้กฎเกณฑ์ที่ชัดเจนชุดหนึ่ง และกฎเกณฑ์นี้ ก็จะเป็นตัวกำหนดการดำรงอยู่ การเปลี่ยนแปลง หรือการเลื่อนหายไปของสรรพสิ่งที่ถูกสร้างขึ้น จึงกล่าวได้ว่า ควบคู่ไปกับสรรพสิ่งที่วาทกรรมสร้างขึ้น การสร้างและการเปลี่ยนแปลงสิ่งที่ถูกกล่าวถึง โดยวาทกรรมก็เกิดขึ้นด้วยในขณะเดียวกัน

² นฤพนธ์ ดั่งวิเศษ (เข้าถึงจาก<http://www.sac.or.th/databases/anthropology-concepts/glossary/141>) ๑๔ ก.ค. ๒๕๖๑

การสร้างกระบวนการที่เรียกว่าวิธีคิด หรือ “ชุดความคิด” เป็นวาทกรรมทางสังคมที่สำคัญอันหนึ่ง อาจเรียกได้ว่าเป็นโครงสร้างส่วนบนของสังคม หรือเป็นส่วนต้น ๆ ของกระบวนการสร้างวาทกรรมทางสังคมทั้งหลาย ทั้งนี้เพื่อนำไปสู่อำนาจและการช่วงชิงคำอธิบาย เพื่อสร้าง “พื้นที่” ทางภูมิสังคม (social landscape) อย่างหนึ่ง

ไฮยัรต์น เจริยูนโอหาร (2545) กล่าวถึงการเมืองเรื่องของพื้นที่ดังกล่าวว่า พื้นที่เป็นเพียงผลผลิตของเทคโนโลยีการของการสร้างพื้นที่ (Technologies of spaces) แบบหนึ่งที่เรียกว่า “การทำพื้นที่ให้บริสุทธิ์ผุดผ่องน่ายกย่องบูชา” (the purification of space) มากกว่าการเป็นพื้นที่ตามธรรมชาติ นั่นคือการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพื้นที่ด้วยการระบุ/กำหนด บทบาท/หน้าที่ที่เฉพาะเจาะจงของพื้นที่นั้น ๆ เพื่อป้องกันมิให้มีการล่วงล้ำ/ล่วงละเมิดได้ เช่น พื้นที่ส่วนตัว/พื้นที่สาธารณะ เมือง/ชนบท เป็นต้น

ประเด็นดังกล่าว ในงานศึกษานี้ จึงสามารถนำไปใช้อธิบายเกี่ยวกับการสร้าง “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์” ของคนในชุมชนได้เป็นอย่างดี เนื่องจากความต้องการปกป้องพื้นที่ของชุมชนให้มีความบริสุทธิ์ผุดผ่องน่ายกย่องบูชาดังกล่าว จึงมีการสร้างเรื่องราวขึ้นมารองรับพื้นที่จริงของชุมชน ทั้งที่เป็นตำนาน เรื่องเล่าของท้องถิ่น อันคลุมเครือ และการอ้างอิงหลักฐานทางพุทธศาสนาอย่างเป็นจริงเป็นจังด้วย

นักคิดกลุ่มโครงสร้างนิยม (Structuralism) ใช้การอธิบายความสัมพันธ์ทางสังคม โดยเชื่อว่าสังคมประกอบด้วยระบบและโครงสร้างที่หน่วยต่าง ๆ ต้องพึ่งพาอาศัยกันอย่างมีกฎเกณฑ์ที่ชัดเจน โดยผ่านระบบสัญลักษณ์ต่าง ๆ ซึ่งต่อมาได้พัฒนามาเป็นศาสตร์แขนงหนึ่ง เรียกว่า สัญวิทยาและการสร้างความหมาย (Semiology and Signification) อันหมายถึงศาสตร์แห่งสัญญาณ (Semiotics) ที่ศึกษาเกี่ยวกับระบบของสัญลักษณ์ ที่ปรากฏอยู่ในความคิดของมนุษย์ ทั้งที่อยู่ในรูปของภาษา สัญญาณ รหัสลับ เครื่องหมาย รูปธรรมของวัตถุต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในพิธีกรรม รวมไปถึงองค์ประกอบของพิธีกรรมทางสังคม พิธีกรรมใดพิธีกรรมหนึ่งด้วย โดยพิจารณาถึงกระบวนการสื่อความหมายทางสังคมนั้น ว่ามันถูกสื่อความหมายออกมาได้อย่างไร และสื่อออกมาในลักษณะใด ภายใต้ความหลากหลายของระบบภาษา วัฒนธรรม และโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้ส่งสารกับผู้รับสาร

พัฒนาต่อมาของกลุ่มโครงสร้างนิยม คือกลุ่มหลังโครงสร้างนิยม (Post Structuralism) กลับพยายามหันกลับไปมองหาความหมายใหม่ ๆ จากการอ่านงานเขียนหรืองานวรรณกรรมทั้งหลายว่า การอ่านงานวรรณกรรมนั้นไม่ใช่การอ่านเอาเรื่อง หรืออ่านไปตามที่เนื้อเรื่องจะพาไป แต่เป็นการอ่านเพื่อดูกระบวนการสร้างความหมายของตัวบทที่กระทำผ่านกลวิธีการเขียน การจัดเรียง จัดวางสัญญาณต่าง ๆ ในตัวบทจนเกิดเป็นความหมาย หรือ โวหาร ขึ้นมา ความหมายของนิทานปรัมปรา มีได้อยู่ที่เนื้อเรื่อง แต่อยู่ที่วิธีการผูกเรื่องของนิทานเหล่านั้นมากกว่า

กลุ่มแนวคิดดังกล่าว ได้แสดงหลักคิดในการมองกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของมนุษย์ที่ย้อนแย้งออกไปจากฐานความคิดแบบเดิม กล่าวคือ แทนที่จะมองมนุษย์ (หรือปัจเจกบุคคล) ว่าเป็นตัวประธาน

หรือเป็นผู้สร้างสังคม แต่กลับกลายเป็นว่า ระบบสังคมต่างหากที่สร้างมนุษย์ สร้างปัจเจกบุคคลขึ้นมา ด้วยการตอกย้ำบรรดาระบบ ระเบียบ กฎเกณฑ์ และจารีตปฏิบัติต่าง ๆ ของสังคมไว้ในระดับของจิตใต้สำนึก (The unconscious)³ กล่าวอีกนัยหนึ่ง มนุษย์เป็นเพียงผลผลิตของโครงสร้างทางสังคม หรือเกิดจากโครงสร้างทางอำนาจใดอำนาจหนึ่งในสังคม ความหมายของพิธีกรรมทางสังคมใด ๆ ก็ได้ดำรงอยู่ในตัวเองของพิธีกรรมนั้น แต่อยู่ที่โครงสร้างความสัมพันธ์อื่น ๆ ที่อยู่ภายในระบบสังคมเดียวกันนั่นเองทั้งนี้ วัตถุหรือกิจกรรมใด ๆ ที่มีส่วนร่วมอยู่ในกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมหรือพิธีกรรมหนึ่ง ๆ นั้น ล้วนแฝงระบบของ “สัญญาณ” (Signs) เอาไว้ทั้งสิ้น ทั้งนี้เพราะได้เกิดการสร้าง “ความหมาย” ของตัวบทหรือเนื้อหาของพิธีกรรมนั้นขึ้นมา สัญญาณ จึงเป็นเรื่องของความสัมพันธ์ และความแตกต่างภายในของระบบหนึ่ง ๆ อันเกิดจากการเปรียบเทียบและการจำแนกแยกแยะ

สัญญาณ คือระบบสัญลักษณ์ภายใต้ความสัมพันธ์ระหว่างตัววัตถุ (Signifier) กับความหมาย (Signified) ซึ่งตัววัตถุ อาจแบ่งออกเป็น 3 แบบ ได้แก่

- 1) (Icon) คือ สัญลักษณ์ที่เป็นตัววัตถุที่เห็นได้ง่าย เช่น รูปปั้น ภาพวาด ของใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ (เช่น ไม้ ธูป เทียน) ซึ่งเป็นความหมายที่เปิดเผยโดยตัวของมันเองได้ง่าย
- 2) (Index) คือสัญลักษณ์ที่เป็นผลต่อเนื่องซึ่งกันและกัน เช่น เด็ก เป็นผลโดยตรงจากเพศสัมพันธ์ของพ่อ กับแม่ การป่วยไข้ เป็นผลของอำนาจเหนือธรรมชาติที่มองไม่เห็น เป็นต้น
- 3) (Symbol) คือสัญลักษณ์ที่เป็นที่ตกลงและเข้าใจกันเฉพาะกลุ่ม เช่น ถ้อยคำภาษาบางคำ ไม้ไผ่ขีดตะต้นไม้บางชนิด เสียงเป่ามโหรี เป่าหวูด หรือเสียงสัตว์บางชนิด เป็นต้น

ความหมายที่บรรจุอยู่ในสัญญาณ ยังปรากฏออกมาใน 2 ลักษณะ ได้แก่

- 1) ความหมายโดยตรงหรือความหมายโดยอรรถ (Denotative meaning) คือความหมายที่มองเห็น รูปลักษณ์และการแสดงออกแต่เพียงภายนอก เช่น ภาพวาด วัตถุทั่วไป พิธีกรรมหรือการแสดงต่าง ๆ (Performance)
- 2) กับความหมายโดยอ้อมหรือโดยนัยยะ (Connotative meaning) หมายถึงความหมายจริง หรือจุดประสงค์จริงที่ซ่อนแฝงเร้นไว้ภายใน อันเกิดมาจากรากฐานรูปการจิตสำนึกภายใน หรือจิตใต้สำนึกอันเป็นผลผลิตของโครงสร้างหลักทางสังคม ซึ่งความหมายโดยอ้อมหรือโดยนัยยะนี้เอง ที่มีบทบาทหรืออิทธิพลอย่างมากในกระบวนการสื่อสารของมนุษย์ เพราะมันไม่ได้สื่อความหมายออกมาตรง ๆ ตามที่ตาเราเห็น แต่มันได้ซ่อนความหมายแฝงเอาไว้ โดยที่ทั้งผู้ส่งสารหรือผู้รับอาจรู้ตัวหรือไม่ก็ได้ เพราะกาลเวลาทำให้ความหมายนั้นถูกปกปิดหรือลดทอนไปจนมืดซิดและ

³ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2555. *สัญญาณ โครงสร้างนิยม หลังโครงสร้างนิยม กับการศึกษาวิทยาศาสตร์*. (พิมพ์ครั้งที่สอง).

แนบเนียนไปหมดแล้ว แต่มันได้แอบแฝงฝังลึกลงไปถึงระดับจิตใต้สำนึกหรือที่เรียกว่าเป็นความเชื่อความศรัทธาในเนื้อหาและรูปแบบของพิธีกรรมนั้นอย่างแนบแน่นไปแล้ว โดยการลดทอนปกปิด บิดเบือน ให้กลายเป็นเรื่องปกติหรือเป็นแบบธรรมชาติที่คนคุ้นเคยหรือชินไปเสียแล้ว ทั้งที่แท้จริงนั้นมันเป็นเพียงมายาคติ (Myth) ทางสังคมชนิดหนึ่ง เราเรียกการวิเคราะห์เนื้อหาของสารนั้นว่า “การวิเคราะห์ตัวบท” (Textual Analysis)

ตัวบท คือเนื้อหา เรื่องราว หรือตัวความหมายของกิจกรรมหรือพิธีกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง หากเปรียบกับงานเขียนก็คือเนื้อหาหรือตัวเนื้อเรื่องหรือเนื้อเรื่องของงานวรรณกรรมนั้น ๆ ประเด็นของกลุ่มแนวคิดหลังโครงสร้างนิยมก็คือ การที่เราไม่ได้มองแต่เนื้อหาของตัวบทนั้นอย่างเดียวก่อนมันมีการแสดงออกให้เห็น (Performance) ภาพภายนอกอย่างไรเท่านั้น แต่เป็นการมองเข้าไปให้เห็นถึงเบื้องหลังความคิดและองค์ประกอบของมันทั้งหมด หรือที่เรียกว่า บริบท ของมันด้วย ว่ามันถูกประกอบสร้างขึ้นมาจากประเด็นทางความคิดและการสร้างความหมายใหม่ขึ้นมาได้อย่างไร หรือมีการสร้างความหมายอะไรออกมาบ้าง

กล่าวอีกนัยหนึ่ง ตัวบทก็คือ ตัวข้อมูล (text) การอ่านและการถอดรหัส (decoding) ข้อมูลอันหนึ่ง ก็คือการทำความเข้าใจเกี่ยวกับมันนั่นเอง โดยไม่สนใจว่ามันจะเป็นข้อเท็จจริง หรือเป็นเรื่องที่เป็นความจริงหรือไม่ก็ตาม วิธีการก็คือ เราต้องตั้งคำถามว่า มันมีคำตอบที่แน่นอนหรือเป็นที่ยืนยันต่อคำถามเกี่ยวกับสิ่งที่มีข้อมูลนั้นหมายถึงหรือไม่ และข้อมูลใด ๆ ก็ตาม มันมีความหมายใดๆ หรือความหมายที่เป็นแก่นแท้อันหนึ่งใช้หรือไม่ และเราจะต้องพิจารณาด้วยว่า มันมีเงื่อนไขอะไรที่จะต้องสนใจ หรือให้ความเอาใจใส่ ในการพยายามที่จะสร้างความหมายอะไร ที่ข้อมูลอันนั้นอาจครอบงำอยู่ เราจำเป็นต้องมองเข้าไปถึงเบื้องหลังของข้อมูลนั้น เพราะข้อมูลหรือสถานการณ์ที่ปรากฏอยู่ในข้อมูล (ของพิธีกรรม) นั้น มันอาจเป็นเรื่องของกระบวนการเกี่ยวกับการสร้างข้อมูลอันหนึ่งขึ้นมา อันจะทำให้เรามองทะลุถึงความหมายที่แท้จริงของมันในอีกแง่มุมหนึ่งได้

การวิเคราะห์ตัวบท คือการถอดรหัสที่กระบวนการของพิธีกรรมนั้นได้พยายามปิดทับหรือซ่อนแฝงไว้ในปรากฏการณ์ภายนอก เป็นการมองผ่านระบบสัญลักษณ์ ที่ต้องการอธิบายถึงความหมายแบบใหม่ อันเป็นความหมายโดยนัยยะ มิใช่ความหมายตรงหรือโดยตรง

ระเบียบวิธีการวิจัย

เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ที่อาศัยระเบียบวิธีวิทยาและแนวคิดทางทฤษฎี 2 แนวคิด เพื่อใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูล ได้แก่

1. แนวคิดทางคติชนวิทยา (Folklore) ที่ว่าด้วยบทบาทหน้าที่ (Four Function of Folklore) ของ วิลเลียม บาสคอม (William Bascom) และ อัลัน ดันเดส (Alan Dundes) ทฤษฎีสังคมวิทยา

และมานุษยวิทยา ที่ว่าด้วยโครงสร้างและบทบาทหน้าที่นิยม (Structural and Functionalism) ของโคลด เลวี – สเตรสส์ (Claude Leve – Strsauss) และ มาลินอฟสกี (Malinowski)

2. แนวคิดทางด้านสังคมวิทยา มานุษยวิทยา ที่ว่าด้วยเรื่องการวิเคราะห์ตัวบท ในระบบสัญลักษณ์ของพิธีกรรม

งานศึกษานี้ จึงเป็นการพยายามผสมผสานแนวคิดทางทฤษฎีในลักษณะที่เป็นสหวิทยาการ ทั้งด้านคติชนวิทยาที่ปรากฏอยู่ในพิธีกรรม ตำนานและเรื่องเล่าของชาวบ้านบนหน้าประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น ที่ไม่ค่อยได้รับการบันทึกอยู่ในเอกสาร หลักฐาน หรือตำราใด ๆ ของรัฐชาติ และการวิเคราะห์ตัวบทตามแนวคิดสังคมวิทยา - มานุษยวิทยากลุ่มหลังสมัยใหม่นิยม

ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย. 2542, ธนากรไทยพาณิชย์, ได้รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องเล่า และตำนานต่าง ๆ ใน “สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ, (กรุงเทพฯ: บริษัทสยามเพรส แมเนจเม้นท์ จำกัด)

เอียรชยา อักษรดิษฐ์. 2545, ศึกษาวิเคราะห์ถึงความเป็นมาของคติ อุดมการณ์ และความเชื่อเรื่องการฟ้อนผีผดผีเม็ง ในหนังสือชื่อ “พิธีกรรมฟ้อนผี : ภาพสะท้อนปรากฏการณ์ต่อรองอำนาจทางสังคม” ว่าพิธีกรรมฟ้อนผีได้ทำหน้าที่เป็นสื่อกลางระหว่างความเชื่อและความจริง ยึดโยงโลกแห่งวิญญาณกับโลกมนุษย์เอาไว้ ณ พื้นที่และช่วงเวลาเดียวกัน สะท้อนถึงวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องกับการยังชีพและการจัดสรรทรัพยากร เป็นการสร้างขวัญและกำลังใจแก่ลูกหลาน และที่สำคัญก็คือ เป็นการก่อประสานส่วนประกอบต่าง ๆ ของระบบความคิด โลกทัศน์ หรืออุดมการณ์อำนาจให้มีความสัมพันธ์สอดคล้องกันอย่างลงตัว การประกอบพิธีกรรมยังเป็นการช่วยลดความขัดแย้ง อันนำไปสู่การต่อรองทางอำนาจที่เป็นปรากฏการณ์ในโลกของความเป็นจริงอีกด้วย

ศิราพร ณ ถลาง. 2548, ได้อธิบายถึงทฤษฎีและระเบียบวิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน เรื่องเล่าและนิทานพื้นบ้าน ในหนังสือชื่อ “ทฤษฎีคติชนวิทยา : วิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน – นิทานพื้นบ้าน” ว่าด้วยการศึกษาความคิดสากลและความคิดเชิงวัฒนธรรมจากอนุภาคและแบบเรื่องของนิทาน ทฤษฎีโครงสร้างตำนานเมื่อมองจากภาษาของตำนานปรัมปรา และทฤษฎีบทบาทหน้าที่ของคติชนในสังคม

ปฐม หงส์สุวรรณ. 2550, ศึกษาวิเคราะห์ถึงข้อมูลทางคติชนวิทยา ประเภทตำนานปรัมปรา (Myth) รวมถึงนิทานพื้นบ้าน ความเชื่อ และพิธีกรรมบางอย่าง ผ่านแนวคิดเรื่องอัตลักษณ์ ชาติพันธุ์ เพศ วาทกรรม ความเชื่อ และพิธีกรรม ในหนังสือรวมบทความทางคติชนวิทยาเรื่อง “กาลครั้งหนึ่ง: ว่าด้วยตำนานกับวัฒนธรรม” โดยกล่าวว่าตำนาน เป็นระบบการสื่อสารแบบหนึ่งที่จะทำให้เราเข้าใจหรือมองเห็นมิติทาง

วัฒนธรรมของมนุษย์ รวมถึงอัตลักษณ์และชาติพันธุ์ในแต่ละกลุ่มชนและสังคมได้ การศึกษาด้านนั้น จะชักนำไปสู่การศึกษาความหมายหรือนัยที่ซ่อนเร้นอยู่ในเรื่องเล่า ไม่ว่าจะเป็นสัญลักษณ์ของตำนานหรือพิธีกรรม ความเชื่อ ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับตำนานนั้น ๆ โดยที่เราอาจศึกษาด้านจากฐานแนวคิดแบบต่าง ๆ ทั้งการศึกษาเชิงวิวัฒนาการนิยม เชิงบทบาทหน้าที่นิยม เชิงโครงสร้างนิยม และเชิงสัญลักษณ์นิยม ซึ่งทั้งหมดจะนำไปสู่ความเข้าใจในบริบททางสังคมวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับตำนานของกลุ่มชนในแต่ละสังคมได้ชัดเจนและลึกยิ่งขึ้น

รังสรรค์ จันต๊ะ. 2552, ได้กล่าวถึงรูปแบบและเนื้อหาของพิธีกรรมใน “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์” กับอุดมการณ์อำนาจและการนิยามเขตความสัมพันธ์ของชุมชนต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่บนฐานเศรษฐกิจและวัฒนธรรม โดยกล่าวว่า พิธีกรรม เป็นการแสดงออกอย่างหนึ่ง เพื่อใช้ในการประกอบสร้าง “พื้นที่” (Domain) ในทางสังคมอย่างเป็นรูปธรรม ซึ่งพื้นที่ในระบบสังคมวัฒนธรรม จะถูกแบ่งออกเป็นพื้นที่ทางกายภาพ หรือพื้นที่ของโลกธรรมดา (Profane) กับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในบริบทของพิธีกรรมทางศาสนา (Sacred) ซึ่งพื้นที่เหล่านี้ถูกทำให้เป็นพื้นที่พิเศษทางสังคมที่ไม่ใช่พื้นที่ตามธรรมชาติ ขณะเดียวกัน ในแง่ของปัจเจกบุคคล พิธีกรรมนั้นก็เกี่ยวข้องอยู่กับเรื่องของอำนาจ ซึ่งแบ่งออกได้เป็นสองประเภท คืออิสระที่อยู่กับเทพเทวดาหรือผีบรรพบุรุษ กับอำนาจในทางสังคม คืออำนาจในการบังคับบัญชาหรือควบคุมพฤติกรรมของบุคคลอื่นด้วยการข่มขู่และใช้บทลงโทษ

พิธีกรรม ถือเป็น “เทคโนโลยี” ทางสังคมอีกรูปแบบหนึ่ง ที่ชุมชนนำมาปรับใช้ในเชิงอำนาจทางวัฒนธรรม โดยอาศัยมิติของพลังทางสังคมต่าง ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เช่น อำนาจของพลังจิต พลังความเชื่อ ความศรัทธา การแสดงออกในพิธีกรรมของชุมชน จึงเป็นทั้งอำนาจ และผลสะท้อนของการใช้อำนาจ ทั้งอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ กับอำนาจในทางสังคม ซึ่งมักจะใช้สัญลักษณ์แทนรูปการจริง การทำความเข้าใจในเรื่องของอำนาจและการใช้ (Manipulation) หรือการสร้างอำนาจในพิธีกรรม จึงต้องผ่านการตีความ แปลความหมายจากระบบสัญลักษณ์ ไปสู่ระบบโครงสร้างทางสังคมและกระบวนการเคลื่อนไหวที่เป็นจริงนั้น ๆ ทั้งในระดับปัจเจกบุคคล และระดับสังคมในชุมชน

ทรงศักดิ์ ปรารักษ์วัฒนากุล. 2555, ได้กล่าวถึงวรรณกรรมประเภทตำนาน (Myth Literature) ในหนังสือ “วรรณกรรมท้องถิ่นเปรียบเทียบ” ว่า Myth เป็นรูปแบบของเรื่องเล่าประเภทหนึ่งที่แสดงถึงรูปแบบเบื้องต้นของสัญลักษณ์ทางศาสนา เป็นเรื่องราวเฉพาะที่เกี่ยวกับพระเจ้าหรืออำนาจเหนือธรรมชาติ โดยเหตุการณ์ที่เกิดในสถานที่และเวลาที่มีเคยอยู่ในประสบการณ์ธรรมดาของมนุษย์ ซึ่งอาจแบ่งออกได้ตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ ตามกลุ่มชาติพันธุ์ ตามโครงเรื่อง หรือตามเนื้อหาที่เป็นแบบดึกดำบรรพ์ หรือแบบประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และมีทั้งตำนานฝ่ายวัด กับตำนานฝ่ายเมือง โดยแสดงบทบาทที่สำคัญในการอธิบายความเชื่อทางศาสนาของกลุ่มชน และแสดงถึงระบบความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันทางสังคมและวัฒนธรรมของกลุ่มชนต่าง ๆ ทั้งในทางที่ขัดแย้งกัน ประนีประนอมกัน และส่งเสริมซึ่งกันและกัน

Nancy Eberhardt. 2006, ได้กล่าวถึงระเบียบวิธีคิดและจินตนาการของมนุษย์ ในเชิงทฤษฎีทางสังคมวิทยา – มานุษยวิทยา ของชุมชนไทพูทในพม่า ที่มีพิธีกรรมการเปลี่ยนผ่านช่วงชีวิตและตัวตนจากสถานภาพหนึ่งไปสู่อีกสถานภาพหนึ่ง ในหนังสือชื่อ “Imagining the Course of Life: Self – Transformation in a Shan Buddhist Community” เนื้อหาโดยรวมว่าด้วยตัวตน อัตลักษณ์ ความขัดแย้ง และการใช้เทคโนโลยีทางสังคมของชุมชน ในการแก้ไขปัญหาวิกฤติหรือความคับข้องใจต่าง ๆ โดยศึกษาถึงคุณค่า ความหมาย และโครงสร้างทางสังคมที่สะท้อนจากพิธีกรรมในช่วงรอยต่อของชีวิตแต่ละช่วง ตั้งแต่ เกิด (เข้าสู่วัยรุ่น วัยผู้ใหญ่ จนวัยชรา) (แก่) เจ็บไข้ได้ป่วย และพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการตาย

